

BASLAWISH KLASSTAQ QOQSHILARIN XALIQ AWIZEKI DORETPELERI TIYKARINDA TARBIALAWDIN AHMIYETI

G.J.Berdibaeva – student

Z.J.Berdibaeva – student

Ajıniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: xalq oqʻzaki ijodi, maʼdaniv meros, alla, tez avtish, toʻbushmoqlar, bolalar qoʻshiqqlari, ertaklar, tarbiya.

Ключевые слова: фольклор, культурное наследие, колыбельные песни, скороговорки, загадки, детские песенки, сказки, воспитания.

Key words: folklore, cultural heritage, lullabies, tongue twisters, riddles, children's songs, fairy tales, education.

Qaraqalpaq xalqınıń bay mádeniy hám ruwxıy miyraslarınıń bir tarawın xalıq awızeki kórkem ádebiyatı bolǵan folklorlıq shıǵarmalar tutadı. Folklorlıq dóretpeler áyyemgi dáwirlerden baslap búgingi kúnge shekem xalıqtıń ruwxıyatın bayıtıp, kóp qırılı tárbıyalıq xarakterı menen xalıq ishinde jasap kiyatır. Xalıq kúndelikli turmısında tájriybeden túygenlerin atadan-balaǵa, áwladtan-áwladqa miyras etiw arqalı búgingi kúnde de paydalanbaqta. Folklorlıq dóretpelerdiń boyına jámlengen tárbıya negizlerinde salt- dástúr, milliy ózinshelik, insanıy kóz – qarasar, bizdi qorshap turǵan dúnya haqqındaǵı filosofıyalıq táliymatlar jatır.

Qaraqalpaq xalıq awızeki kórkem ádebiyatı ishinde balalarǵa arnalǵan folklorlıq dóretpelerdiń bir neshe túrleri bar. Bizden buringi dáwirlerde jasaǵan ata – babalarımız bala tárbıyasınıń qıyın, mashaqatlı, quramalı táreplerin esapqa alǵan halda olardı basqıshpa-basqısh, izbe-izlik penen dóretken hám tárbıya barısında paydalanıp kelgen.

Shańaraqta bala dúnyaǵa keliwden, onı besik jırları arqalı ruwxıyatına tásir etiwshi jaǵımlı ana hawazı arqalı jasap atırǵan ortalıǵına, shańaraqlıq jaǵdaydan jámiyetlik jámaátlikke, kishkene bir aǵza ekenligin uǵındırıwshi tárbıyanıń dáslepki basqıshları beriledi. Bala hár kúni, hár sapar ana háyiwın esitiw arqalı tınısh-qáterjam uyqılaydı. Hátteki anası bala besikte gezinde-aq onıń belgili azamat, eli-xalqına qálewli perzent bolıwın tilep háyiwıleydi:

Meniń balam baldaydı,
Besikke sadaq baylaydı,
El shetine jaw kelse,
Dúrkiretip aydaydı [1]

Xalıq awızeki kórkem dóretpelerinde tárbıya tiykarları besikten baslanadı. Jaqsı ideya, jaqsı niyet penen baslanǵan tárbıyanıń nátiyjeleri de kútilgen dárejede unamlı bolıp shıǵadı. Shańaraqta jańa tili shıǵıp kiyatırǵan balalardıń durıs, anıq etip sóylewın qalıplestiriwde de úlken tapqırılıq penen jańıltashlardı oylap tapqan. Kópshilik jaǵdayda balalardıń tili “r”, “s”, “q”, “g” hám basqa da biraz seslerdi aytqanda tuwrı aytıp qalıplesip kete bermeydi. Usınday jaǵdaylardı esapqa alǵan halda ata-babalarımız “jańıltashlardı” oylap tapqan. Máselen:

1. Meniń atam ertek aytar,
Arasında jıl qaytarar,
Qartaysa da dım jas ele,
Qartaysa da tez qaytarar.
2. Apam meniń kóylegime,
Jańa jaǵa saldı,
Jańa jaǵanı,
Jańa saldı.
3. Jol shetinde ana garga,
Ana garga, ala garga,
Ala garganın arasında,
Ana garga, bala garga.
4. Bizin kóshe, sizin kóshe,
Bizin kóshede kóp shóje,
Sizin kóshede kóp shóje,
Bári de kóp shóje,
Kóp shóje, kóp shóje [2]

Keltirilgen misallardaǵı jańıltash úlgeri balalardıń oy-órisin, túsinip qabıllawların esapqa alǵan halda ayırım seslerdi qaytalap shınıǵıwǵa arnalǵan. Baslawish klass oqıwshılarınıń da mektep jasına keliwine qaramastan, tillerinde ayırım seslerdi aytıwda irkiliw, nadurıs aytıw boladı. Sonıń ushın da baslawish klass oqıwshılarında

jańıltashlardı úyretiw arqalı tárbıyalaw oǵada zárúr. Jańıltashlar balalardıń tek ǵana tilin jatlıqtırıp qoymaydı, onda balanıń kóz qaraların qalıplestiriwshi belgili bir kishkene syujet bar, poeziyalıq irǵaqlarǵa qurılǵan uyqash qosıq qatarların qaytalaw arqalı yadı rawajlanadı, sóylew mádeniyatı qalıplesip baradı. Jańıltashlardıń bala tárbıyasında ornı girewli bolıp, búgingi kúnge shekem pedagogikalıq tárbıya qurallarınıń eń aktiv bir túri sıpatında jasap keledi.

Jumbaqlar da xalıq folklorındaǵı basqa janr túrleri sıyaqlı áyyemgi zamanlardan berli xalıq danalıǵınan dóregen. Sırlı uǵımlar arqalı balalar turmıstı, álemdi, ortalıqtaǵı dúnya qubılıslarınıń payda bolıwın oylaydı, pikir júritedi. Jumbaqlardıń balalar ushın dóretilgenleri olardıń talaplarına saykes dúzilip keledi.

Jumbaq-degen sóz birikken eki sózden quralıp, “jum”- jasırıw, “baq”- qara degen mánini anlatıp, jumılǵan, jasırılǵan zatqa qara, usını tap degendi bildiredi [3] dep kórsetiledi. Baslawish klass oqıwshılarına jumbaqlardı úyretiw arqalı olardıń oy-órisin rawajlandıramız. Jumbaqtıń juwabin tabıw ushın balalar menen az da bolsa hár qıylı zattı, jerdi, aspandı, ósimlikler hám haywanatlar dúnyasın, úy – xojalıq zatların, adamdı aytılǵan jumbaqtıń mazmunındaǵı túsiniklerge, uǵımlarǵa salıstırıp, pikirín, aqıl-oyın, túsinigin keńeytip baradı. Máselen:

1. Aq sandıǵım ashıldı,
Ishinen gúmis shashıldı. (Quyash)
2. Bir aǵashta on eki putaq,
Hár putaqta otız japıraq,
Japıraqtıń bir jaǵı qara,
Bir jaǵı aq. (Jıl, 12 ay, 30 kún hám tún)
3. Jabiqtı jartı nan. (Ay) hám t.b.

Jumbaqlardı úyretiw arqalı balalardıń tereń aqıl-oylı, pikirli etip tárbıyalawǵa boladı.

Balalarǵa arnalǵan qosıqlarda da belgili dárejede didaktikalıq kóz-qarasar orın alǵan. Balalar qosıqları-xalıq qosıqlarınıń ajırılmas bir bólegi bolıp, balalardıń oy-órisine, ruwxıyatınıń rawajlanıwına úlken tásir etetuǵın milliy mádeniyattıń bir túri. Balalar qosıqları-balalardıń ózleriniń atqarıwı menen de balalar ushın oǵada qızıqlı. Balalar qosıqları balalardıń dúnya tanımına, sezimtalılıǵına, pikirlewlerine, oy-órisine ıqshamlastırılǵan, gózzal, kishi syujetli, tili ápiwayı eki, tórt qatarlı, uyqas formasına qurıladı. Balalar qosıqlarınıń derlik kópshiligi ózine tán muzikalıq irǵaǵı, xoreografiyalıq hám dramatikalıq háreketleri menen birge atqarıladı. Máselen: “Há tıyeler, tıyeler” qosıǵında balalardıń dúnya tanımın rawajlandırıwǵa baǵdarlanǵan ideyalar berilgenin kóriwimizge boladı:

1. Há tıyeler, tıyeler
Duzın qayda tıyeler?- degen kirisiwdegi eki qatar dıqqattı jámlewge qaratılǵan. Qosıqta mal sharwashılıǵı, balıqshılıq, diyqansılıq, qusshılıq kásipleri menen shuǵıllanǵan biziń xalıqımızdın sociallıq turmısına baylanış túsinikler qamılǵan. Qosıqtıń tiykarǵı mazmunında balalardı miynet tárbıyasına tárbıyalaw kózde tutılǵan.

2. Balqan tawdın basında,
Balıq oynar tusında,
Jemisim jerge tógildi,
Juwsanın qoyǵa berdim,
Qoshaytayın qonaqqa berdim,
Qonaq qamshısın berdi,

Qamshisin kólge tasladim,
Kól súyirigin berdi,
Súyirigin ғazga berdim,
Ѓaz máyegin berdi. [1]

Túye kúsh-kólik sipatında saparda júretuǵınlıǵı názerde tutılıp, túyege múráját etilip soraw beriw arqalı qurılǵan qosıqtıń qurılısı, balannıń dıqqatın birden ózine tartadı. Qosıq juwaplar beriw menen dawam ettiriledi. Uzaqtan, Balqan tawdıń basınan dúz alıp keliw, ol jerde kólde balıq bar ekenligi, jemisler tógilip pisip atırǵanlıǵın, qoy-qozılardı jaqsılıp baǵıw kerekligin, sonda kerekli zatları ala alatuǵınlıǵın, qamshı alǵanın, olardı da kerekli, mútájlikte paydalana bilseń máyek jeyseń degen ápiwayı kúndelikli turmıstı bayan etiw arqalı balalardı miynet etiwge tárbiyalaydı. Baslawish klaslarda folklorlıq dóretpelerdiń bul úlgeri berilip barılsa, tálimniń talaplarına muwapıq keledi.

Zamanagóy pedagogikanıń hár qıylı tálim-tárbiya qırları folklorıdaǵı ápiwayı bir erteklerdiń ornın basa almaytuǵının

búgingi kúnge shekemgi ertek janrınıń balalar turmısınan keń orın alıp keliwi ayqın misal.

Baslawish klaslarda oqıwshılarga erteklerdi oqıtıw júdá áhmiyetli. Sebebi erteklerde dúnyanı tanıwga oqıwshılardıń qızıǵıwshıǵın oyatatuǵın ǵayrı tábiyǵıy, sıyqırlı kúshler, ájayıbatlar, batırlar, sulıwlar haqqındaǵı waqıyalar sheber sáwlelendiriledi.

Erték-qaharmanınıń basına túsken mashqalanı sheshiwde báhama sıyqırlı kúshler járdemge keledi. Qaharmandı olar sınaydı. Jolında ushırasqan, járdemge mútáj qus, haywan, adam – ulıwma tirishilik iyelerine shın kewilden járdem qolın sozıp, insaniylik etse, olarǵa ǵayrı tábiyǵıy, sıyqırlı kúshler járdem beredi. Bunıday erteklerdi oqıp, tıńlap, kórip otırǵan balada insaniylik sezim-tuyǵıların rawajlandırıwǵa bolǵan ishki keshirmeleri payda boladı. Ertékler insan ómirin- turmısın hár tárepleme keń túrde qamtıp alǵan. Biz balalardıń jas ózgesheliklerine qaray otırıp, balalar ushin kishi syujetli erteklerdi tańlap úyretiwimiz maqul keledi.

Адебиётлар

1. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomliq. V tom. Qaraqalpaq xalıq qosıqları hám salt jırları. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1980. 256-b.
2. Dala jazıwlarınan
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq folkloristikası. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1998. 319-b.
4. Maqsetov Q. Folklor hám ádebiyat. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1976.

РЕЗЬЮМЕ. Maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarini xalq og'zaki ijodi asosida tarbiyalashning ahamiyatini ochib berishga yo'naltirilgan. Shu bilan birga, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qulay bo'lgan xalq og'zaki ijodi namunalariga to'xtalgan. Beshik kuylar, tez aytish, topishmoqlarning tarbiyaviy ta'siri ochib berilgan.

РЕЗЬЮМЕ. Статья направлена на раскрытие важности воспитания учащихся начальных классов на основе фольклора. При этом затронуты примеры народного творчества, удобные для учащихся начальных классов. Выявлен воспитательный эффект колыбельных песен, скороговорок, загадок.

SUMMARY. The article is aimed at revealing the importance of educating elementary school students on the basis of folklore. At the same time, examples of folk art, which are convenient for elementary school students, have been touched upon. The educational effect has been revealed of with the help of the lullabies, quick sayings, and riddles.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИНИНГ АКМЕОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

А.Даукеева – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бўлажак ўқитувчи, шахс, акмеология, компетенция, назарий ва амалий тайёргарлик.

Ключевые слова: будущий учитель, личность, акмеология, компетенция, теоретическая и практическая подготовка.

Key words: future teacher's, acmeological, competence, theoretical and practical training.

Шахснинг ривожланиши фаолият жараёнида юзага келади. Бўлажак ўқитувчининг профессионалиги олинган билимларни мустақил равишда умумлаштириш ва тизимлаштириш қобилиятига асосланган педагогик, психологик, тадқиқот компетенциясини бирлаштиради. Педагогик фаолият педагогик ва махсус билимларнинг бутун мажмуасини, вазифининг ўзаро боғлиқлиги ва уни ҳал қилиш воситаларини синтез қилади. Бўлажак ўқитувчи фаолиятининг ўзига хослиги, унинг серкирралиги талабадан касбий билим ва кўникмаларни ўзлаштиришда кўп машаққатли ишларни талаб қилади, бу жараён муваффақиятли бўлиши учун касбга барқарор туртки берилиши керак.

Маълумки, шахс фаолияти унинг моҳиятини ривожлантиради ва намоён этади. Шахс унда шаклланади, ижодий хусусиятлар ва фазилатларни эгаллайди ва шу билан бирга фаолиятнинг ўзига ўзгартирувчи таъсир кўрсатади [1:304]. Аммо ҳар қандай фаолиятнинг бошида инсонни ҳаракатга ундовчи сабаблар бўлиши керак. Мавзу англамаган экан, унинг учун асосий мақсад ва ниятлар шаклланмаса, у бу фаолиятни амалга ошира олмайди. Ҳаракат фаолиятнинг табиатига таъсир қилади: у энергия, ҳаракат ўлчови, виждонлилик даражаси, натижага бўлган ҳаракат даражаси, субъектнинг психологик ҳолатини аниқлайди. Бинобарин, фаолиятнинг самарадорлиги шахснинг қайси кадриятларни рағбатлантиришига, унинг ишининг мотивациясига боғлиқдир. Фаолият мотиви эҳтиёжнинг ташқи ифодаси бўлиб, ўз навбатида, у фаолиятнинг бошланғич механизми ҳисобланади [2:308]. Шунинг учун акмеологик компетенцияни касбий фаолиятга йўналтириш бўлажак ўқитувчини ушбу фаолиятни

такмиллаштиришга ундовчи механизмлардан биридир.

А.К.Маркованинг фикрига кўра, мойилликлар, мотивлар, мақсадлар, маъноларнинг нисбати инсоннинг маълум бир касбий йўналишини – касбни эгаллаш, махсус таълим олиш, унда муваффақиятга эришиш, маълум бир ижтимоий макве ва ҳоказоларни яратида [3:308]. Бизнинг фикримизча, бу бўлажак ўқитувчининг акмеологик компетентликка эришишга интилишини таъминлайдиган касбга қаратилган.

А.А.Деркачининг фикрича, фақатгина танланган фаолият билан шуғулланадиган одамда ҳақиқий профессионализм вужудга келмайди. Юкори профессионализм гарчи маълум бир фаолият шароитида ривожланган инсоннинг махсус қобилиятлари, шунингдек, тегишли билим ва кўникмаларисиз ривожланмаса ҳам, бу мумкин эмас, аммо бунга эришиш учун энг муҳим шарт бу – шахснинг умумий қобилиятларини кучли ривожлантириш ва умумий ўзгаришларни яратишдир. Инсоний кадриятлар шахснинг ахлокий тарбиясини англатади. Бизнинг фикримизча, бўлажак ўқитувчининг акмеологик компетенцияси назарий ва амалий тайёргарликнинг бирлиги ва бўлажак ўқитувчининг касбий фаолиятни профессионал тарзда амалга ошириш қобилияти сифатида белгиланади. Ушбу концепция профессионал муаммоларни ҳал қилиш жараёнида мутахассис фаолиятининг самарадорлигини таъминлайдиган касбий кўникмаларнинг комбинацияси орқали аниқланади. Юкорида айтилганларга асосланиб, акмеологик компетенциянинг қуйидаги элементларини фарқлашимиз мумкин:

- ўқитиладиган фан соҳасидаги махсус ва касбий компетенция;